

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/68-71>**Solmaz Həşim qızı Ələsgərova**

Qərbi Kaspi Universiteti

dissertant

solmazalasgerova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1035-0330>**SƏRHƏDSİZ SƏRBƏSTLİK VƏ İLLÜZIYA
(H.PİNTERİN “GÖZƏTÇİ” VƏ “CIRTDANLAR” PYESLƏRİ ƏSASINDA)***Açar sözlər: dramaturgiya, qorxu və fobiyalar, fantaziya, yalnızlıq və aqressiya, “dəlilik”***Unlimited Freedom and illusion****(On the basis of the plays “The Guardian” and “The Dwarfs” by H.Pinter)****Summary**

The English playwright Harold Pinter's plays "The Guardian" and "The Dwarfs" chosen from his drama are addressed to. The "chaotic world" observed in the plot of the plays is analyzed and the conclusion that the heroes are born of conflict in their relationships is defended. The object of research is to take into account the difference between the consciousness and reality. Issues such as conflicts of mind, aimlessness, phobias, the virtual world, lack of communication, psychological disorders of the personality are examined.

As in Pinter's works, you can see the features of realism, romanticism, modernism, postmodernism, symbolism, surrealism, absurdism in the drama of Elchin, Kamal Abdulla and Firuz Mustafa. It is important to compare the Azerbaijani and English drama, which does not fit into the framework of any literary trend and is relevant as it lags behind time, in terms of plot, motives and artistic features.

Key words: *dramaturgy, fears and phobias, fantasy, loneliness and aggression, “madness”*

Giriş

Ədəbi düsturları inkar edən Harold Pinter insanların mənəvi dünyasına nüfuz edir, düşüncələrini nümayiş etdirir. Müəllif insanlar arasındakı ünsiyyətin təbii olmasını göstərir, lakin cəmiyyət qanunlarının heç bir məntiqə sığmadığını nəzərə çatdırır. Dərketmənin ardıcılığının pozulması və bir-birini anlamamaq konfliktlərə aparıb çıxarır. Süjetdəki xaos qəhrəmanların münasibətlərindəki konfliktədən doğur. İnsanın məqsədsiz və hərəkətsiz olması, daxili vuruşması, fikirləri ilə əməllərinin üst-üstə düşməməsi paradoks süjeti yaradır.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasını Pinter yaradıcılığı ilə müqayisə edərkən xaos dünyaya qarşı mübarizə aparmaqda aciz olan, yeganə çıxış yolunu “dəli” olmaqda görən obrazlar diqqətimizi cəlb edir. Bu və ya digər paralellərin aşkar edilməsi ədəbiyyatşünaslıq üçün əhəmiyyətli olacaq.

Sərhədsiz sərbəstlik və sabit ədəbi düsturların inkarı

“Təhdidlər komediyası” adı ilə tanınan pyes qəhrəmanlarının qorxu, günah, aqressiya, yalnızlıq hisləri içərisində yaşadığı məlum olur. Şərti olaraq komediya adlansa da, pyeslərdə faciə, vodevil, fars janrının elementləri görünür.

1960-cı ildə Londonda premyerası baş tutan “Gözətçi” pyesi ilk böyük uğur kimi dəyərləndirilir. İkinci tammətrajlı pyesdə otaq uğrunda mübarizə gedir. Əsərdə cəmi üç personaj var. Onlar bizim dünyamızın insanlarıdır, bizə çox yaxın və doğmadırlar. Aşağı təbəqələrdən olan insanların sadə nitqi oxucu və tamaşaçıları özünə cəlb edir. Cəmiyyət tərəfindən düzgün başa düşülməyən, qarabasma, öncədən görmə kimi hislər yaşayan, gördüklərini dilə gətirən Aston ruhi xəstələrin müalicə olunduğu xəstəxanada şokterapiyasına məruz qalır, bundan sonra heç kimlə danışmır.

"Gözətçi" dramında psixologiya elmində şəxsiyyətin psixoloji pozğunluğu kimi tanınan infantil və passiv-aqressiv pozğunluq kimi hallara rast gəlirik. Devis Aston və Maka qarşı passiv müqavimət göstərir, gizli etiraz edərək adaptasiyanı pozur, özünü ələ ala bilməməklə nəticələnən distress halı yaşayır. Devisdə passiv-aqressiv psixoloji pozğunluğun əlamətlərini açıq-aşkar görürük.

Aston isə fiziki cəhətcə inkişaf etsə də, psixikası uşaq davranışına uyğun gəlir. Psixologiyada bu hal infantil şəxsiyyət pozğunluğu kimi tanınır. O, gündəlik həyatda qərarlar verməyə çətinlik çəkir, sərbəst deyil, günahını başqalarının üstünə atır, məqsəd qoya bilmir, ətrafdakıların fikrindən asılıdır, arzularına çatmağı bacarmır, qardaşından asılıdır, rədd cavabını qəbul edə bilmir.

“Dəlilik” mövzusunun dünya ədəbiyyatında çox işlənməsinə baxmayaraq, Pinterin “Gözətçi” pyesi orijinaldır. Azərbaycan dramaturgiyasında da bu mövzu çox uğurlu alınmışdır. Elçinin “Dəlixonadan dəli qaıb”, “Mənim ərim dəlidir”, “Qatil”, “Şekspir” və b. əsərlərində “ağıllılar və dəlilər” yeni rakursdan işlənir. Elçin C.Məmmədquluzadədən sonra bu mövzuya bir neçə əsərində geniş şəkildə müraciət edir. C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” əsərində dəliləri müalicə etməyə gələn həkim Lalbruz xəstələrlə ünsiyyət qura bilmir, çünki özü dəlirdir. Yaşar Qarayevin fikrinə görə, Mirzə Cəlil əsərlərindəki fəlsəfi ironiya ilə, mətnaltı məna qatı ilə, təltəşüür ifadə, üslub tərziləri ilə o, özündən çox-çox sonrakıları - Platonovu, Bulqakovu, Markesi qabaqlayır. Halbuki “Ölülər”də, “Dəli yığıncağı”nda Qoqolla yanaşı, İoneskonu, Sartri xəbər verən aşkar novator cizgilər və şəxsiz modern əlamətlər var! Tədqiqatçı tam doğru olaraq M.F.Axundzadənin maarifçi surətlərinin nadan ziyalı obrazları ilə əvəzlənməsi qənaətinə gəlir. “Dəli yığıncağı”na həyatımızın müxtəlif sahələrində rast gəlmək mümkündür (2013: 1;4). “Bu pyeslərdəki ağıllı “dəlilər”, sərsəm “ağıllılar” dövrün öz həqiqətidir” (Paşayeva, 2004: 106). Həqiqətən də, dram əsərlərinin qəhrəmanları öz dövrünün güzgüsü rolunu oynayır. Elçinin “Şekspir” dramında dəlxonadan qaçan dəlilər özlərini tarixi şəxsiyyət hesab edirsə, Pinterin “Gözətçi” əsərində “ağıllı” Devis sərsəmləyir, “dəli” Aston isə ağıllı təkliflər verir, evini təmir edəcəyi, anbar tikəcəyi haqda planlar qurur. Cəmiyyətin dəli kimi qəbul etdiyi personaj pyes boyunca heç bir nevroitik pozuntu halı nümayiş etdirmir, hətta Astonun arzu və gələcək planları haqqında eşidəndə onu tam normal qarşılayırıq.

Devis evsiz-eşiksiz, kimsəsi olmayan bir qocadır, cəmiyyət içərisində özünü apara bilməyən, hamıya qarşı əks mövqedə duran, hirsli, aqressiv, hörmətə layiq olmayan bir tipdir. Devisin fantaziyaları - Sidkapa gedib tanışında olan sənədlərini gətirmək və bununla guya nəyəsə nail olmaq xəyalı gülüncdür, həm də onun faciəsidir. İnsan öz imkanlarını qiymətləndirə bilmir, öz qüvvəsini düzgün hesablamır.

Dünya haqqında xəyallarının boş ümidə çevrilməsi əlaqə və ünsiyyətin çatışmazlığı kimi izah edilə bilər. Personajların qeyri-sabit psixoloji durumu mütləqiyyət üsuli-idarəli dövlətlərin vətəndaşlarının halını xatırladır. Fərdlərin özünü köməksiz hiss etməsi və sərbəst qərarlar qəbul edə bilməməsi (“Birhtday party”, Stenli), özünə lazımı dəyəri verə bilməməsi, təhqir edilməmək və alçaldılmamaq üçün ünsiyyət qurmaqdan çəkinməsi (“Family voices”, cavan oğlan), eyni zamanda idarə olunmaq istəməyən və məqsədinə çatmaq üçün ətrafdakılara ehtiyac duyulması (“A night out”, Albert) kimi şəxsiyyət pozuntusu adını alan problemlər Pinter obrazlarının xarakterində əksini tapır.

Pinter yenə də hadisələrin cərəyan etdiyi məkan kimi otağı seçir. Tamaşaçı otaqdan kənarında baş verənləri arzu, istək və fantaziya kimi qəbul edir. Otaq və Astonun psixoloji durumundakı qarışıqlıq müqayisə edilə bilər. Şüuru müdaxilə görən qəhrəman dülgərlik etməklə əşyalar üzərində sanki həmin prosesi həyata keçirir. Əsərdə hər üç obraz təmir-tikinti işləri aparmaq istəyi ilə məkanı dəyişdirməyə cəhd göstərir. Məkanla insanların daxili aləmi arasındakı əlaqənin mövcudluğu təsvir edilməklə xaosluq dünyası canlandırılır.

Hər qəhrəmanın özünəməxsus danışmaq tərziləri var, onlar sözlərdən təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirlər. Pyesdə dialoq və monoloqlar gündəlik ehtiyac və yayğıları əhatə edir. Bununla da dramaturq həyatın absurdluğunu göstərməyə çalışır. Müəllif qəhrəmanlarının daxili aləminə, hislərinə, eləcə də psixologiyalarına xüsusi diqqət yetirməyə başlayır. Mənəviyyatların konfliktli, qəhrəmanların düşüncə və fikirlərinin xırdalığa qədər təsviri, hadisələrin çox yavaş tempdə inkişafı “Gözətçi”yə psixoloji dram statusunu qazandırır. İngilis tənqidçisi Martin Esslin bu əsərdə simvolizmin əlamətlərini axtararaq iki qardaşı iki başlanğıc, iki qüvvə-xeyir və şər təəcəssümü hesab edir, hətta Bibliya qəhrəmanları və anlayışlarından istifadə edərək pyesi təhlil edir (2010: 31-94). Devisin Astonun mənzilindən atılması Adəmin cənnətdən qovulması kimi dəyərləndirilir. Süjetin real əsası simvolik moralite içərisində əriyib itir. İntibah dövründə moralite adlanan tamaşalarda olduğu kimi iştirak edənlər insanlar deyil, abstrakt anlayışlardır.

Reallaşması mümkün olmayan anlayış, ad, iştirakçı abstrakt olaraq təxəyyülümüzə yaranan xəyalı dünyadır, virtual reallıqdır. Virtual dünyası cəmiyyət tərəfindən düzgün qəbul edilməyindən Aston “dəli” hesab edilir. Xeyirxahlıq etməyə çalışan, Devisin halına acıyaraq onu evinə gətirməsi xüsusiyyətlərinə görə Astonu xeyirin təmsilçisi kimi qələmə verməyə məcbur oluruq. Kobudluq edən, hər kəsə şübhə ilə yanaşan, Astonun kədər və bədbəxtlik gətirdiyini bəhanə edərək onu evdən qovmaq istəyən Mik sanki şəri səciyyəli qüvvədir. Devis isə mənəviyyətsiz, yalançı, səfeh etirazları və xəyanətkar təbiəti ilə hamını bezdirən narahat bir tipdir (Pinter, 2010: 419-483).

“Ad günü” pyesində olduğu kimi “Gözətçi”nin finalında faciə vasitəsi kimi zorakılıqdan deyil, qaranlıqdan istifadə edilir. Qaranlıq nədir? İşıqdan məhrum olmaq, işıq yoxluğu, zülmət mənasında işlənilir. Anlaşılmaz, aydın olmayan, bəlli olmayan məsələ haqqında danışılarda qaranlıq məsələ deyirlər. Cəhalət, mədəni gerilik, mədəniyyətsizlik, heç nə bilməmək mənalarda da istifadə olunur. Fikrimizcə, nadanlıq, cahillik təzyiq və zorakılıqla müşayiət olunduğundan dramaturq qaranlıq otaqda Devisin təşviş düşməsinə, özünü bığaqla qorumağa çalışmasını, çox gülməli vəziyyətə düşməsinə bu hallarla əlaqələndirir.

Qarşıdakı təhlükəni görə bilməmək, qorxu, həyəcan və acizlik hissi yaratmağın özü arxa planda zorakılığın olduğunu göstərir.

Qorxu və fobiyalar müxtəlif olur. Qaranlıqdan qorxmaq psixologiya elmində akufofobiya adlanır. Həmin insanlar qaranlıq məkanlara düşərsə, ürək döyüntüsü sürətlənir, tərləmə, titrəmə, başgicəllənmə, qan təzyiqinin artması, nəfəsalmada çətinlik və s. halları özünü göstərir. Devis “qaranlıq”la mübarizə aparmaq üçün bıçaqdan istifadə etmək qərarına gəlir. Bıçaq özü də qorxu və zorakılıq yaratmaq üsulu hesab edilir. Pinter qaranlıq qorxusu səhnəsindən faciə vasitəsi kimi istifadə edir.

Qorxunun başqa bir növündən də əziyyət şəkən Devis yad hesab olunan insanlara qarşı nifrət bəsləyir. Ksenofobiya adlanan bu problem insanların fərqliliklərindən irəli gəlir, yəni özünə oxşamayanı təhlükəli hesab etmək düşüncəsi ilə yaranan qorxudur.

Xəyal gücü və fantaziya məntiqsizlikdən qaçmanın bir yolu kimi

Pinter 1952-1956-cı illərdə - pyes yazmağa başlamadığı dövrlərdə “Cırtanlar” (“*Dwarfs*”) romanını yazır, amma sonradan yenidən üzərində işləyərək 1992-ci ildə nəşr etdirir. 1960-cı ildə isə həmin süjeti radiopyes kimi qələmə alır. Müharibədən sonrakı Britaniyada gənclərin həyatı və problemləri təsvir edilir. Pyesdə romanın əsas obrazlarından biri Virciniya iştirak etmir. Roman pyesi xatırladaraq dialoq və monoloqlardan ibarətdir. Qısa həcmli pyes tamamilə abstrakt tərzdə yazılır. Mücərrədləşmə obrazın öz xəyal aləmi ilə baş-başa qaldığı zamanlar daha qabarıq görünür.

Mark Gilbert təsadüfi aktyor və diqqət cəlb edən tipdir. Pit Koks qapalı, laqeyd, şəhərdə işləyən ziyalı təsiri bağışlayır. Len Vaynşteyn dəmiryolunda yükdaşıyan uğursuz musiqiçi, çoxdanışan fantastdır. Pyesi oxuduqca hər üç personajın psixoloji durumunda problemin olduğu qənaətinə gəlirik.

Len hallüsinasiyalardan əziyyət çəkir, özünü siçan əti yeyən cırtanlar arasında görərək onlardan qorxur və dediklərini həyata keçirir. Görüntülər çəkilən zaman pis olur, özünə yer tapa bilmir. Lenin reallığı qəbul etməsi daima dəyişir, yəni “otaq” probleminə yenidən toxunulan zaman otağın ölçüsünün müəyyən ardıcılıqla deyil, necə gəldi dəyişməsi qəhrəmanı narahat edir. Cırtanlar Lenin təsəvvürlərinin məhsuludur, onun daxili “məkan”ında kiçik varlıqlar gözəgörünməz şəkildə yaranır. Onların peyda və yox olması personajdan asılıdır, həm də cırtanlarla tüstü vasitəsilə işarə verərək əlaqə yaradır (Harold Pinter *The Chaotic Energies of Youth, The Dwarfs*, 2015: 149-151). “Gəncliyin xaotik enerjisinin qaçan simvolu” hesab edilən cırtanlar oranı tərk edib gedəndə Lenin məyus halda söylədiyi monoloq diqqətimizi çəkir. Lenin otağında yaşayan Piti və Mark dostlar arasında münasibəti pozmağa çalışır. Əsər şüurun normal təsəvvürlərə malik olmaması probleminə həsr edilir.

Leni Aston (“Gözətçi”) və Stenli (“Adgünü”) kimi xəyal aləmindən qoparırlar, şəxsi təsəvvürlərə malik olmağa qoymurlar. Müalicə Len və Astonu fantaziyalardan məhrum edir, bu da onların həyatının bir hissəsinin məhv edilməsi deməkdir. Stenli də öz fantaziyaları ilə xoşbəxt olduğu halda onu bu aləmdən uzaqlaşdırırlar.

Otaqda əşyaların yerləşdirilməsi ilə Lenin təfəkkürü arasında əlaqə nəzərə çarpır. İşığın söndürülməsi və yandırılması ilə hadisələr müxtəlif istiqamətdə cərəyan edir. Sözlərin omonim mənasından istifadə edərək ikiqat effekt yaradılır. Mark sözü ingilis dilində işarə, nişan, iz deməkdir. “Pete sits where Mark has been”. Bu cür işarələrlə hərəkətlərin inkişaf məqsədi aydın olur. Remarkada “Swift blackout” sözləri ilə Lenin cırtanlar barədə təsəvvürləri Conatan Sviftin “Qulliverin səyahəti” adlı romanındakı liliputlarla “sürətli” (swift-ing. dilində tez, sürətli deməkdir) şəkildə, bir göz qırpmında müqayisə edilir. Evi mühafizə edən və hər şeyi görən cırtanlar ilə diqqətli oxucu və ya tamaşaçı tərəfindən müşahidə edilən bu nüans qiymətləndirilir.

A.P.Çexov yaradıcılığına istinad bədii oyun kimi diqqəti cəlb edir. Qağayının öldürülməsi və Pitin ona çevrilməsi səhnəsində Çexov pyesindəki məqamdan istifadə edilir (Доценко 2010: 29-33).

Elçinin “Poçt şöbəsində xəyal” tragikomedyasında Ədilə də Len və Aston kimi hallüsinasiyalardan əziyyət çəkir, onların psixoloji vəziyyəti oxşardır. Seyfəddin Eyvazova görə, əsərdəki Kişi – hər şeyi bilən bu adam - ali həqiqətmi, vicdanlıdır? Hər halda, həqiqətləri çıpaq deyən bir obrazdır (Eyvazov, 2008: 60). Həyatın yeknəsəkliyi, cansızlığı Ədilənin tənhalığına səbəb olur, bu tənhalıqdan yaxa qurtarmağa kömək edən xəyali surət isə əslində öz daxili səsidir. Lenin də illüziya və təsəvvürləri onun daxili səsi kimi qəbul edilə bilər. O, reallığı təhrif olunmuş şəkildə canlandıraraq aldadıcı duyğular yaşayır, həyata keçməyən arzularının qanadında özünü rahat hiss edir.

Len qırılmış güzgünü və ya qırmaq istədiyi güzgünü görə bilmir, görə bilmədiyi bir şeyi necə qıra biləcəyini düşünür (Pinter, 2013: 92-126). Güzgünün əks etdirmə xüsusiyyətindən istifadə edilərək Lenin daxili aləmində baş verən təlatümlər tutuşdurulur.

Pauzaların sayı çoxdur, Pinter hesab edir ki, susmaq fikirləri daha düzgün və daha dəqiq bildirmək mümkündür. Danışan zaman insanlar maskalanaraq həqiqəti gizlədə bilir, qarşısındakını yanlış fikirləşməyə məcbur etmiş olurlar. “Susmaq Pinterə görə - işardır, hansı ki, deyilmir, lakin söhbət zamanı həmişə iştirak edir. İnsan sözlərlə əsl niyyət, qəzəb, alçaqlığını gizlətməyə çalışır, hansı ki, xarici təhlükəni hiss edən kimi sivilizasiya maskası altında gizləndiyi aşkara çıxır” (Идлис, 2005: 3, 6).

Öz çaşqınlığını dərk edən obraz inam, məqsəd və arzularının əksinə gedərək mühitə uyğunlaşmağa məcbur olur. Bu mühitədə isə dünyəvi qanun-qaydaların məntiqi məlum deyil. Məntiqsizlik isə onları laqeyd və aqressiv vəziyyətə salır. İnsanların eqoizmi qarşılıqlı anlaşmaya mane olur, nəticədə mübahisələr, fikir toqquşmaları baş verir ki, nəticədə onlar öz xəyal aləmləri ilə tək-tənha qalırlar.

Nəticə

Öz çaşqınlığını dərk edən obraz inam, məqsəd və arzularının əksinə gedərək mühitə uyğunlaşmağa məcbur olur. Bu mühitədə isə dünyəvi qanun-qaydaların məntiqi məlum deyil. Məntiqsizlik isə onları laqeyd və aqressiv vəziyyətə salır. İnsanların eqoizmi qarşılıqlı anlaşmaya mane olur, nəticədə mübahisələr, fikir toqquşmaları baş verir ki, nəticədə onlar öz xəyal aləmləri ilə tək-tənha qalırlar.

“Otaqlar”ına qayıdan personajlar gündəlik məişət qayğıları ilə üzləşirlər. Pinter isə onların siyasi-sosial fəaliyyətini deyil, psixoloji vəziyyətini təsvir edir. Dramaturq özünü sərt realist hesab edir, onun qəhrəmanları həyat reallıqlarına uyğunlaşma və ya ona qarşı durmaq mərhələsindədir. Onun pyeslərində personajların həyatının bir neçə günü, yəni çox qısa dövrü təsvir olunur. Bu insanların həmin andakı düşüncələri və illüziyaları əsas götürülür, şəxsi həyatları və ictimai fəaliyyətləri qaranlıq qalır. Absurd dramaturgiyanın qaydalarına uyğun olaraq obrazlar vacib olmayanı müzakirə edirlər, təsadüfi hadisələri gündəmə gətirirlər ki, sözlərinin etibarsızlığı və mənasızlığı ortaya çıxır. Hətta özləri belə dolay yolla deyilmiş sözlərə inanmır və vacib olanı fasilələr vasitəsilə çatdırırlar.

Ədəbiyyat

1. Qarayev Yaşar (2013). *Nəsrin və səhnənin ağırlı yaddaşı-Cəlil Məmmədquluzadə*, Ədəbiyyat, 12 aprel.
2. Paşayeva Nərgiz (2004). *Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. (xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında)*, Bakı, “ATİ” nəşriyyatı, 224 s.
3. Эсслин, Мартин (2010). *Семюэль Беккет. В поисках себя*, (Эсслин М.Театр абсурда. Пер. с англ. Г. Коваленко) СПб., Балтийские сезоны, с. 31-94.
4. Pinter H. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, 632 s.
5. Harold Pinter *The Chaotic Energies of Youth, The Dwarfs*.
https://www.faber.co.uk/blog/wp-content/uploads/2015/09/Imlah_extract.pdf
6. Доценко Е.Г. (2010). «Выбывший из игры»: сочинители историй в пьесах А.Чехова, Г.Пинтера и М.Равенхилла, Филологический класс. № 24, с.29-33.
7. Eyvazov, Seyfəddin (2008). *Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası*, Bakı, ADPU nəşriyyatı, 208 s.
8. Pinter H. *Plays 2/H.Pinter*. – London: Faber & Faber, Incorporated, 2013, 238 p. <https://www.booktopia.com.au/harold-pinter-plays-2-harold-pinter/ebook/9780571300785.html>
9. Идлис, Юлия (26.10.2005). *Гарольд Пинтер: «Убийство автора ради наследство Нобеля»*, Книжное обозрение, 2005, № 43 (2053), с.3, 6.

Rəyçi: prof. N.M.Sadiqova

Göndərib: 10.02.2021

Qəbul edilib: 17.02.2021